

DAVID RECHTER **Becoming Habsburg:
The Jews of Austrian Bukovina 1774–1918.**

Oxford & Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2013.

214 p. ISBN 978-1-904113-95-9

Нова монографія британського історика Девіда Рехтера¹ «Стаючи габсбурзькими: євреї австрійської Буковини, 1774–1918 рр.» має на меті показати історичні підвалини міфів про Буковину й Чернівці, поширених серед сучасного єврейства у країнах Заходу. На першій сторінці книжки автор декларує, що актуальність його праці визначена сучасною міфологією: «Буковина без її євреїв навряд чи буде в сучасних популярних чи академічних уявленнях настільки міфологізованим місцем, знаковим для втраченої Центральної Європи» (1). «Залюблення» в Буковину почалось іще в ХІХ ст.: її називали Палестиною та «єврейським Ельдорадо», а Чернівці – «австрійським Єрусалимом» і «Вавилоном на річці Прут» (1–2). Додамо від себе, що образи габсбурзької Буковини приваблюють і сучасних українських інтелектуалів.

Перший розділ книжки, «Нова земля» (11–32), оповідає, як австрійська бюрократія відкривала новоприєднаний регіон, котрий ввійшов до складу Австрії під час поділів Речі Посполитої. У перших австрійських звітах Буковина постає «орієнтальною» місцевістю, азіатським кордоном європейської цивілізації, а буковинське населення внаслідок «деспотичного турецького режиму» перетворилося на «лінивих і байдужих варварів». Австрійські чиновники уявляли себе носіями «німецької культури у слов'янському морі». Орієнталізації зазнавали й місцеві євреї – «нероби, які живуть із християн». Сам імператор Йозеф II, як і вся австрійська бюрократія, вважав себе за творця порядку в країні хаосу, що була справжньою *tabula rasa* для просвіченого австрійського уряду² (14–18).

¹ Попередня відома монографія Д. Рехтера – «Віденські євреї та Перша світова війна»: David Rechter, *The Jews of Vienna and the First World War* (London: The Littman Library of Jewish Civilization, 2001).

² Див. про те, як австрійські урядники «орієнталізували» населення Галичини й Буковини: Франц А. Дж. Шабо, «Перші враження австрійців про міжетнічні відносини на Галичині: випадок губернатора Антона фон Пергена», пер. Я. Стріхи, у *Полін: дослідження історії та*

Масштабний збір інформації був першим кроком на шляху до модернізаційних перетворень. Спершу Йозеф II планував перетворити Буковину на військовий фронтір — на кшталт сербської Країни. 1772 р. відбулася ліквідація монастирів, а в 1786 р. було створено православний релігійний фонд та визначено становище православної церкви — її парафіянами були переважно румуни — як національної церкви, підконтрольної державі (19–20). Додамо, що аналогічні кроки робили і щодо греко-католицької (до австрійського панування — уніатської) церкви, вірянами якої були українці (в офіційному лексиконі — русини). Греко-католицьке духовництво за патентами 1774 і 1776 рр. отримало доступ до державної служби, університетської освіти й земельної власності, а в 1808 р. зусиллями уряду було засновано Галицько-Львівську греко-католицьку митрополію³.

Державне регулювання церковних справ було, як бачимо, властивим урядові Йозефа II. Однак поза увагою Д. Рехтера залишилося питання єврейського духовництва. У наполеонівській Франції уряд замість єврейського самоврядування запровадив ієрархічний устрій єврейських громад, котрі очолювали рабини, на чолі з Єврейською консисторією. Подібну річ на пропозицію міністра юстиції Гаврила Державіна намагалися, але не змогли зробити в Росії⁴. Чи були подібні проекти в австрійського уряду?

Проблемою для австрійської влади стали буковинські євреї, а точніше — постійне зростання їхньої чисельності за рахунок приїжджих із сусідніх турецьких володінь. Так до російсько-турецької війни 1768–1774 рр. на Буковині мешкала 1 тис. євреїв, а після війни — вже 2 тис. «Демографічним ядром» буковинського єврейства були громади Чернівців і Садагори (або Садагури). Австрійські чиновники ставилися до євреїв у кращому разі як до стерпної меншини, а в гіршому — як до необхідного зла. Однак наріжним каменем імперської політики була віротерпимість, поєднана з державною підтримкою римо-католицизму (21–28).

Другий розділ, що називається «Військове правління 1774–1786 рр.» (33–58), розкажує про зусилля військових чиновників, котрі прагнули контролювати єврейське населення Буковини. «Єврейську політику» Австрії часів йозефінських реформ проводили за двома напрямками: контроль за чисельністю населення та «продуктивізація». Обмежених успіхів бюрократія досягла лише за першим із них. Іще 1781 р., після видання едикту про толерантність для Богемії, Йозеф II надіслав буковинській владі інструкцію про реформування єврейського життя:

культури євреїв Східної Європи. Вибрані статті, за ред. Е. Полоньски, Л. Фінберга (Київ: Дух і літера, 2011), 59–73.

³ Святослав Пахолків, *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації*, пер. Х. Николин (Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2014), 64–66.

⁴ Див. докладніше про проект Г. Державіна реформувати єврейське життя та про відмову російських урядовців створювати аналог Єврейської консисторії — Синедріон: Джон Д. Клиер, *Россия собирает своих евреев: Происхождение еврейского вопроса в России, 1772–1825*, пер. Н. Лужецкой (Москва—Иерусалим: Мосты культуры / Гешарим, 2000), 304–305, 364–366.

для цього треба було усунути «всіх закордонних, непотрібних і шкідливих євреїв» (49). Одразу ж почалися заходи з виселення закордонних, себто турецьких, євреїв. Пізніше впровадили обмеження на шлюб для новоприбулих євреїв (37–51). Однак єврейська міграція не припинялася, і чисельність єврейського населення зростала далі.

Другий напрям, «продуктивізація», зовсім не вдався австрійській владі. Чиновники розглядали євреїв як соціальну групу — на одному шаблі з торговцями, ремісниками й селянами. І щоби сприяти переходу євреїв до ремісничо-селянських — «продуктивних» — занять, за спеціально розробленим «планом систематизації» підвищили податки й намагалися усунути євреїв від торгівлі горілкою. Причину їхнього «паразитизму» чиновники вбачали в корпоративізмі громад — кагальному устрої (*Galizien Judensystem*). Влада прагнула позбавити євреїв громадської замкненості, об'єднавши більші кагали з меншими та звуживши кагальну юрисдикцію. Зрештою 1785 р. кагальний устрій було ліквідовано (42–56). Звісно, традиційні заняття буковинських євреїв, дрібну торгівлю й кустарне ремесло, неможливо було змінити адміністративними заходами.

Наступний розділ «Творення буковинських євреїв: галицькі роки, 1786–1848 рр.» (59–93) присвячений формуванню особливої громади буковинських євреїв, які зазнавали германізації й гуртувалися навколо свого «маленького Відня» на річці Прут. Автор назвав цей період «галицькими роками», оскільки в 1786 р. Буковина увійшла до адміністративно-територіальної одиниці Королівство Галичини та Лодомерії, де перебувала до 1848 р. Однак Галичина й Буковина не стали однорідним регіоном через різний склад населення: поляки на Буковині не були провідною етнічною групою, як на Галичині, у південній частині Буковини переважали румуни, а її німецька громада була набагато потужнішою, ніж на Галичині. До того ж 1787 р. галицький уряд заборонив євреям із Галичини переселятися на Буковину, хоча міграцію це не зупинило (60, 84).

Основним документом «єврейської політики» на Галичині й Буковині був патент на толерантність, виданий 1789 р. Він скасовував заборони для євреїв займатися певними видами діяльності, проживати на цій території, переміщатися й мати власність, припинив державну підтримку хрещення, але забороняв створювати фабрики, винаймати слуг-християн і відвідувати християнські школи й університети, а також поставив перед євреями вимогу опанувати німецьку мову й не відрізнятися за одягом від навколишнього населення. Того ж таки 1789 р. почалася розбудова системи німецьких шкіл для євреїв (61–64).

Окремий розділ «Революція, абсолютизм, емансипація 1848–1867 рр.» (94–108) Д. Рехтер відвів для розгляду загальноімперських процесів. Єврейська молюдь Угорщини й Богемії взяла участь у революційних подіях «Весни народів», що викликало насильство проти євреїв і стало підставою для появи нового антисемітського міфу про «єврейську революцію». Антисеміти виходили з того, що нові реформи нібито виявилися корисними виключно для євреїв, оскільки спричинялися до їхньої емансипації. Натомість у самій Буковині було порівня-

но спокійно. Навесні й восени 1848 р. центр Чернівців лишався безлюдним — і тільки місцеві євреї не знали про революцію. Єдиним її виявом на Буковині стало селянське повстання під проводом Лукіяна Кобилиці навесні 1849 р. А головним наслідком революції для регіону виявилось його виділення в окремий коронний край (94–103).

Вислів «протиеврейське насильство» (*anti-Jewish violence*), котрий застосовує Д. Рехтер, викликає асоціації зі словом «погром». Тож перед читальником постають питання, котрі автор залишив без відповідей: якого масштабу було це протиеврейське насильство? чи були в Дунайській монархії єврейські погроми? А поява міфу про «єврейську революцію», як і випадки насильства, змушує проводити певні аналогії зі становищем євреїв в імперії Романових.

З «Весни народів» почалася нова хвиля емансипації австрійського єврейства. Позиція уряду полягала в тому, що, за словами Д. Рехтера, «емансипація має бути безумовно необхідною, але варто її здійснювати поступово» (104). 1853 р. були скасовані обмеження на право власності для євреїв, а в 1861 р. вони отримали доступ до виборів (106–107). Однак для окраїнної Буковини епоха єврейської емансипації настала в останній третині XIX ст. — після ухвалення нової конституції 1867 р.

У подальшому викладі Д. Рехтер полишив свою відданість хронологічному принципу, розглянувши період другої половини XIX — початку XX ст. у двох розділах: «Розквіт буковинського єврейства» про його соціокультурне становище (109–141) і «Держава, суспільство й меншина: єврейська політика» про політизацію єврейства й поширення антисемітизму серед інших народів Буковини (142–175).

Виокремлення Буковини зі складу Галичини дозволило звести нанівець польські й католицькі впливи на місцеву ситуацію, а також витворити в освічених буковинців своєрідну місцеву ідентичність. Як підсумував ситуацію Д. Рехтер, «постреволюційні декади були визначальними для того, щоб буковинське суспільство набуло того вигляду, котрий сформував історичний образ і спадщину Буковини: унікального, мультинаціонального мікрокосму австрійської половини монархії, де жодна етнічна чи національна група не була насправді панівною — коротше кажучи, міф Буковини» (111).

У другій половині XIX ст. єврейське населення Чернівців і декількох менших міст Буковини стрімко зростало. Так із 1851 по 1900 рр. чисельність чернівецьких євреїв зросла з 20,5 до 67 тис., себто більше, ніж утричі! А питома вага єврейського населення збільшилася з 20 до 309, тобто темп збільшення єврейської громади в 1,5 рази перевищував темп зростання міського населення загалом. Євреї міських центрів становили ядро місцевої буржуазії. Однак більшість буковинських євреїв досі мешкала в містечках і селах поблизу транспортних вузлів і кордонів регіону (111–113).

Єврейське населення зазнавало помітної культурної германізації. Австрійська германізація, на відміну від пруської в західнопольських землях, не перед-

бачала зміну національної ідентичності, тобто спроби перетворити всіх підданих Габсбургів на німців. Ішлося виключно про прилучення до високої німецької культури. Центром германізації Буковини був Чернівецький університет Франца-Йозефа, відкритий у 1875 р. Якщо 1885 р. євреї становили 259 студентів університету, то на межі XIX–XX ст. — вже 419. А в гімназіях Буковини — їх було три в 1890 р. й чотири в 1900 р. — євреями було 409 учнів (114–116). Тож не дивно, що 1896 р. професор кафедри англійської літератури Чернівецького університету, сіоніст Леон Кельнер, заявив: «Німецька мова — моя друга батьківщина, мій духовний дім» (117).

Середина XIX ст. позначена духовними розколами серед буковинських євреїв. Перший поділ пройшов у середовищі традиційних євреїв між новими *хасидім* і *мітнагдīm* (чи *міснагдīm*), себто «супротивниками» хасидів. Буковина стала одним зі світових центрів хасидизму після того, як до Садагори в 1842 р. переселився рабі Їсроель Фрідман з Ружина на Волині, котрого по той бік Збручу переслідувала російська влада. Розкішний двір Ружинського цадика став центром поширення хасидизму на Буковині⁵ (129–130).

Другий поділ відбувся між традиційними євреями й *маскілім*, як називали акултурованих євреїв — послідовників просвітницького руху Гаскали. Акултуровані євреї утворили в Чернівцях свою громаду під назвою *Kultusgemeinde* (у буквальному перекладі з німецької — ‘громада культу’, себто товариство одновірців), котра відкрила власну синагогу під назвою *Темпл*. Приклад Чернівців наслідували єврейські громади інших міст Буковини, де теж виокремилися товариства маскілім. Однак поява громади *Kultusgemeinde* призвела 1872 р. до формального поділу єврейської громади Чернівців на просвітників і ортодоксів (як автор називає мітнагдīm). Того ж таки року австрійська влада офіційно об’єднала обидві громади, але єврейські лідери були далекі від порозуміння: обговорення нового статуту об’єднаної громади тривало наступні три роки (131–137).

Новим віянням кінця XIX ст. стало поширення серед євреїв у буковинських містах громадських товариств (*Vereine*), члени яких об’єднувалися за культурними завданнями, соціальними та професійними інтересами. Найбільшим ізпоміж *Vereines* було згадане *Kultusgemeinde*, до складу котрого входили різноманітні релігійні, освітні, добродійні й ощадні заклади. Недарма сучасники називали чернівецьких євреїв «спільнотою *Vereine*», тобто спільнотою асоціацій (138–139).

Політизація буковинського населення, про котру йдеться в останньому розділі книжки Д. Рехтера, була позначена поширенням антисемітизму, що підривало уявлення про буковинську винятковість (142). Модерний антисемітизм почав проникати до Буковини в останнє десятиліття XIX ст., а початок XX ст. ав-

⁵ Див. докладніше про адміністративне переслідування Їсроеля Фрідмана, його переїзд до Садагори й наступників Ружинського цадика в середині XIX ст.: Самуїл Городецький, “Садагорская династия. Из истории хасидизма”, *Еврейская старина* 2 (1909): 30–54, 161–195.

тор називає «антисемітським поворотом». Особливу увагу Д. Рехтер звертає на посилення антисемітизму серед румунських лідерів і німців-пангерманістів. Він також згадує про появу антисемітизму серед українських (русинських) лідерів в 1880-х рр., але не вказує його виявів (142–144). Додамо, що автор оминає увагою російських націоналістів — русофілів (або москвофілів) — які конструювали не українську, а російську ідентичність місцевих русинських селян як представників «великого російського народу» від Карпат до Камчатки й апелювали до православних символів і цінностей⁶.

Незважаючи на повсюдну ксенофобію, «буковинська винятковість» і далі визначала політичну поведінку місцевої громадськості. Знаменно, що антисемітські настрої не завадили єврейським, українським і румунським лідерам об'єднатися 1904 р. на місцевих виборах, щоби перемогти польських і румунських [sic!] поміщиків (143). Як зауважував у 1906 р. дописувач газети «Czernowitzer Allgemeine Zeitung», «Буковина є єдиним тереном у всій монархії, де створюються міжнаціональні об'єднання... Слов'яни й німці, євреї й антисеміти, поляки й румуни укладають різноманітні угоди в нескінченній грі національних шахів» (146).

Загальним виграшем на міжнаціональній шахівниці стала реформа буковинського ландтагу в 1909 р., що впроваджувала національні курії. Однією із цих курій мала стати єврейська. Проте уряд не дозволив цього, адже євреї не були визнані в Австро-Угорщині як нація — тільки як конфесія. Тому єврейським політикам довелося фактично сформувати єврейську курію в наявній німецькій, позаяк євреї Буковини під час переписів населення зазвичай називали себе німцями. Віденський сіоніст Натан Бірнбаум радів виборчій реформі, бо завдяки ній євреїв мали визнати нацією всі народи, партії й чиновники. Однак Д. Рехтер зауважує, що домагання створити єврейську курію з боку неєвреїв зовсім «не означало сприяння єврейським політичним інтересам або бажання співпрацювати з євреями». Наприклад, румунський лідер і знаний антисеміт Аурел Ончул вважав, що окрема єврейська курія позначала євреїв як «чужорідне тіло» (146–147).

Значну увагу Д. Рехтер приділив єврейському націоналізмові Буковини, котра з останнього десятиліття XIX ст. стала «єврейським П'ємонтом» Дунайської монархії. Наприклад, перший «єврейський клуб», себто фракція єврейських політиків, з'явився саме в буковинському ландтагу. А бургомістром Чернівців у 1913–1914 рр. став єврей Сало Вайсельбергер. «Єврейська політика» Буковини на початку XX ст., коли вона власне й постала, позначалася суперництвом двох

⁶ Див. докладніше про буковинських русофілів: Іван Монолатій, *Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини* (Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012), 187–189. На жаль, у цій монографії І. Монолатій не розглядає ставлення буковинських русофілів до євреїв, але, судячи з антисемітизму галицьких русофілів, це ставлення мало бути негативним: Монолатій, *Інші свої*, 235, 267.

сил: асиміляторів (поборників *Realpolitik* із *Kultusgemeinde*) і сіоністів⁷. Вони активізувалися 1910 р., коли сіоністів очолив професор Леон Кельнер із Галичини, а його правою рукою став місцевий активіст Маєр Ебнер. Наступного року сіоністи утворили власне громадське товариство — *Jüdische Volksrat* (у перекладі з німецької — «Єврейська народна рада»). Відтоді вони почали налагоджувати мережу сіоністських осередків на Буковині. А на маргінесі «єврейської політики» Буковини перебували соціалістичні партії — Поалей-Ціон (із 1904 р.) і Бунд (із 1908 р.) (149–155).

Справжньою зіркою «єврейської політики» був Бенно Штраухер, якого сучасники називали «єврейським політиком *par excellence*», а Д. Рехтер — «єврейською версією Карла Люгера», званого антисеміта й багаторічного бургомістра Відня. Б. Штраухер був президентом *Kultusgemeinde* і його політичного крила *Volkswehr* (у перекладі з німецької — «Народна оборона»), лідером Єврейської національної партії, депутатом, головою «єврейського клубу» та членом виконавчого комітету буковинського ландтагу, депутатом австрійського Райхсрату протягом багатьох років (з 1897 по 1918 рр.), а в 1920-ті рр. був депутатом парламенту Румунії. Він уславився укладанням політичних альянсів, створенням мережі єврейських доброчинних товариств і своїми муніципальними проектами (156–158).

Починаючи з виборів до ландтагу 1911 р., тривало постійне суперництво між асиміляторами й сіоністами. Після цих виборів «єврейський клуб» ландтагу складався з восьми депутатів від Єврейської національної партії та двох депутатів від *Jüdische Volksrat*. Політичні інтереси потребували об'єднати зусилля двох єврейських партій, але сіоністи не бажали бачити Б. Штраухера головою «єврейського клубу». У 1913 р. відбулися вибори до *Kultusgemeinde*, котрі сіоністи проголосили «хрестовим походом проти системи Штраухера». Сіоністські лідери ввійшли до керівного складу *Kultusgemeinde*, а Л. Кельнер почав керувати релігійними справами організації (170–172).

Описуючи «єврейську політику» на Буковині, Д. Рехтер чомусь оминає увагою конференцію їдишистів⁸, що відбулась у Чернівцях 1908 р. Президентом і віце-президентом конференції були відомі громадські лідери — Натан Бірнбаум з Відня й Хаїм Житловський із США. Однак більшість учасників конференції були єврейськими лідерами з Російської імперії, для яких було зручним прикордонне розташування Чернівців. До того ж Б. Штраухер не підтримував проведення конференції. Та й учасникам довелося змінити пишний Єврейський національний дім, де пройшло відкриття, на гостинніший Український національ-

⁷ Див. для порівняння про аналогічну ситуацію на Галичині й тамтешню «єврейську політику» напередодні виборів до рейхсрату 1907 р.: Joshua Shanes, *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 149–196.

⁸ Їдишистами називали прихильників мови їдиш як національної мови євреїв Центрально-Східної Європи.

ний дім⁹. Можливо, сама конференція помітно не вплинула на єврейське життя Чернівців, але засвідчила високий символічний статус міста як однієї з «єврейських столиць» Центрально-Східної Європи.

Остання частина книжки (176–180) присвячена підсумку існування єврейської Буковини — рокам Першої світової війни. Тоді Буковина опинилась у прифронтовій зоні, а восени 1914 р. її вперше захопила російська армія. Для місцевих євреїв це означало падіння в безодню, котре Семен Ан-ський проникливо описав у нарисі «Руйнація Галичини»¹⁰: сотні тисяч євреїв опинились у злиднях, а єврейське громадське життя зазнало цілковитого занепаду. Відтоді єврейська Буковина перестала бути реальністю, перетворившись на чарівний міф про мультикультурну імперію Габсбургів, де мирно мешкали по сусідству представники різних народів, а нові віяння сучасності, котрі переносила крізь час і простір галаслива залізниця, принадно пахли ароматною кавою...

Монографія Д. Рехтера залишає суперечливе враження. З одного боку, це детальне дослідження адміністративно-політичної історії єврейства Буковини. З іншого боку, книжка дивує своєю «сирістю». По-перше, хронологічний виклад переважає над проблемним, і через це під час обговорення певних історичних періодів декілька разів повторюються ті чи інші моменти. По-друге, деякі важливі епізоди, як ми показали протягом рецензії, не були розглянуті. По-третє, в заголовку книжки не заявлено, що це праця саме з політичної історії, але автор віддає перевагу саме «єврейській політиці» перед єврейським життям загалом. Утім, рецензована книжка, хоч і має принципові недоліки, однаково є важливою працею з єврейської історії Буковини.

Михайло Гаухман

Bibliography

- Ivan Monolatii. *Inshi svoi. Politychna uchast' etnichnykh aktoriv pizn'ohabsburz'kykh Halychyny i Bukovyny*. Ivano-Frankivs'k: Lileia-NV, 2012.
- Kliier, Dzhon D. *Rossiia sobiraiet svoikh ievreiev: Proiskhozhdeniie ievreiskogo voprosa v Rossii, 1722–1825*. Translated by N. Luzhetskaia. Moscow—Jerusalem: Mosty kul'tury / Gesharim, 2000.
- Olson, Jess. "From Politics to Peoplehood: Nathan Birnbaum, Politics and Culture Considered in the 1908 Yiddish Language Conference." In *Jews and Slavs*, edited by Wolf Moskovich, 22:31–44. Jerusalem—Kyiv: Dukh i Litera, 2010.
- Pakholkiv, Sviatoslav. *Ukrains'ka inteligentsiia u Habsburz'kii Halychyni: osvichena verstva i emansypatsiia natsii*. Translated by Kh. Nykoly. Lviv: Piramida, 2014.

⁹ Jess Olson, "From Politics to Peoplehood: Nathan Birnbaum, Politics and Culture Considered in the 1908 Yiddish Language Conference," in *Jews and Slavs*, ed. by Wolf Moskovich (Jerusalem—Kyiv: Dukh i Litera, 2010), 22:37–39.

¹⁰ Див.: Семен Ан-ський, "Разрушение Галиции", *Архив еврейской истории* 3 (2006): 9–30.